

« Σκέψεις για την ανανέωση των μελετών γύρω από το 1821»

Χρήστος Λούκος, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Πριν τρεις ημέρες, την Τετάρτη 28 Μαρτίου, στα γραφεία της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, γνωστής ως «Μνήμονας» από το ομώνυμο ιστορικό περιοδικό που εκδίδει, παρουσιάστηκε ο τόμος των πρακτικών του συνεδρίου που η εταιρία αυτή διοργάνωσε το 2015 με θέμα «Όψεις της Επανάστασης του 1821». Εκεί, διατυπώνονται κάποιες σκέψεις, προτάσεις θα έλεγα καλύτερα, για μια νέα προσέγγιση του μείζονος αυτού γεγονότος της νεότερης ιστορίας μας. Το ενδιαφέρον, νομίζω, είναι ότι στις μελέτες του τόμου αυτού βρίσκουν και την εφαρμογή τους μερικές από τις προτάσεις αυτές. Πριν δούμε πιο αναλυτικά αυτές τις προτάσεις, ας σταθούμε λίγο στο πού βρίσκονται σήμερα οι σπουδές μας για την Ελληνική Επανάσταση.

Κατ' αρχήν η μεγάλη σιωπή για τις σπουδές αυτές τις τελευταίες δεκαετίες, όπως εγκαίρως είχε επισημάνει ένας μεγάλος ιστορικός που πρόσφατα χάσαμε, ο Σπύρος Ασδραχάς. Ενώ δηλαδή μέχρι το 1970 περίπου η Επανάσταση ήταν το κατ' εξοχήν αντικείμενο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, η νέα ιστοριογραφία που εμφανίστηκε μετά την δικτατορία, την παραμέλησε κυρίως λόγω του τρόπου με τον οποίο έως τότε είχε μελετηθεί και χρησιμοποιηθεί για εθνικιστικούς και πολιτικούς κυρίως στόχους. Το ενδιαφέρον των ιστορικών τότε, στις δεκαετίες του 1970 και 1980, που επιχειρούσαν να ανανεώσουν τις ιστορικές σπουδές, στράφηκε περισσότερο στην οικονομική και κοινωνική ιστορία, τον ευρύτερο 19^ο αιώνα, για να μετακινηθεί λίγο αργότερα στα πολλαπλά φαινόμενα του Μεσοπολέμου και να αγκιστρωθεί σ' αυτά της Κατοχής και του Εμφυλίου. Έτσι, μειώθηκαν δραματικά οι έρευνες και οι μελέτες για το 1821 –εξαιρέση αποτελεί η ενασχόληση με τον ελληνικό Διαφωτισμό-, με δυσκολία διδάσκεται στα ελληνικά πανεπιστήμια και οι νέοι εξακολουθούν, λόγω των αγκυλώσεων της παιδείας μας, να το βλέπουν με τις όχι ευχάριστες αναμνήσεις από τους σχολικούς εορτασμούς, τους βερμπαλισμούς των ομιλητών και τα στερεότυπα των σχολικών εγχειριδίων.

Εκκρεμεί επομένως η ανάγκη να σκύψουμε πάλι στην Ελληνική Επανάσταση και να εκμεταλλευτούμε ερευνητικά την δυναμική και την πολυπλοκότητα της, το ότι αποτελεί μείζον γεγονός όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της ευρωπαϊκής ιστορίας, το ότι υπάρχει πλήθος ανεκμετάλλευτων ακόμη πηγών για τη μελέτη της. Θα προκύψει, έτσι, μια νέα εικόνα για αυτήν που θα μας επιτρέψει να επιχειρήσουμε την αναθεώρηση πολλών από τις εδραιωμένες αντιλήψεις που την συσκοτίζουν και δεν της επιτρέπουν να λειτουργήσει θετικά, και απελευθερωτικά θα έλεγα, στην αντιμετώπιση του παρόντος.

Θα σας αναφέρω τώρα ενδεικτικά κάποια θέματα τα οποία, παρά ορισμένες αξιοσημείωτες συμβολές στην ερμηνεία τους, παραμένουν ακόμη ανοιχτά σε νέες έρευνες και μελέτες.

--Ως προς τις πηγές που εκκρεμεί να χρησιμοποιήσουμε, παραμένει ένα μεγάλο ζητούμενο : η **αξιοποίηση των οθωμανικών πηγών**, η άποψη δηλαδή του κατ' εξοχήν «άλλου» ως προς τους επαναστάτες. Τα οθωμανικά έγγραφα παρέχουν επίσης πληροφορίες που δεν μπορούμε να αντλήσουμε από ελληνικές πηγές ή τις συμπληρώνουν, όπως στοιχεία για τις μάχες και τις εκστρατείες, για τις απώλειες, όπως αυτά ανακοινώνονται στις αναφορές των Τούρκων πασάδων και άλλων αξιωματούχων, για τις σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών, για εξεγέρσεις και γεγονότα σε περιοχές που δεν επικράτησε η επανάσταση, για τις ανταλλαγές αιχμαλώτων κλπ. Σκεφθείτε, για παράδειγμα, πόσο χρήσιμο θα ήταν να γνωρίζουμε τις εκθέσεις που έστειλαν στην Πύλη ο Κιουταχής και ο Ιμπραήμ κατά την διάρκεια της πολιορκίας του Μεσολογγίου. Η έως τώρα αδυναμία συστηματικής χρήσης των **ρωσικών πηγών**, επίσης, εμποδίζει την διευκρίνιση βασικών προβλημάτων της Επανάστασης, ιδιαίτερα της Καποδιστριακής περιόδου.

--Μένουν πολλά να γίνουν για να έχουμε μια σφαιρικότερη εικόνα όχι μόνο του οθωμανικού πλαισίου, που να περιλαμβάνει όμως και την **κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τότε και άλλοι λαοί της Βαλκανικής, αλλά του γενικότερου ευρωπαϊκού και του ακόμα ευρύτερου**. Η γνώση των σπουδών για τις παράλληλες επαναστάσεις στη Βόρειο Αμερική, τη Γαλλία, τη Λατινική Αμερική, τις συνωμοτικές οργανώσεις κι εξεγέρσεις στην Ιταλία και την Ισπανία, τους μετέπειτα Δεκεμβριστές στη Ρωσία, το επαναστατικό φαινόμενο γενικότερα, όλα αυτά και άλλα πολλά θα βγάλουν το 1821 πιο γενναία από το εθνοκεντρικό του πλαίσιο και θα βοηθήσουν, μεταξύ άλλων, στην κατανόηση της συνωμοτικής προετοιμασίας της Ελληνικής Επανάστασης. Χρειάζεται δηλαδή μια λειτουργικότερη ένταξη της επανάστασης του 1821 στο διεθνές πλαίσιο και στο επαναστατικό ρεύμα της εποχής, με όλες τις ιδιαιτερότητες και διαφοροποιήσεις που έχει κάθε επανάσταση.

--Ας δούμε τώρα **τα δημογραφικά του 1821, τους ανθρώπους δηλαδή που έκαναν την Επανάσταση**. Τα ερωτήματα που εδώ οφείλουμε να θέσουμε και για τα οποία οι απαντήσεις ακόμη δεν είναι πλήρεις, θα μπορούσαν να είναι : Ποιες αλλαγές επέρχονται στον πληθυσμό των επαναστατημένων περιοχών από το 1821-1832. Ποιος ο πραγματικός αριθμός των απωλειών λόγω του πολέμου, των ασθενειών, της αιχμαλωσίας, των στερήσεων. Ποια ιστορικά στοιχεία διαθέτουμε για τους γάμους, τις γεννήσεις, τους θανάτους, για την στάση απέναντι στο θάνατο. Ποιες ακριβώς ήταν οι βίαιες μετακινήσεις των πληθυσμών λόγω του πολέμου, πού καταφεύγουν οι πρόσφυγες, ποιοι οικισμοί ερημώνουν και ποιοι

διογκώνονται λόγω των προσφύγων, όπως για παράδειγμα το Ναύπλιο το οποίο τριπλασιάζει τους κατοίκους του. Αν δημιουργούνται νέοι οικισμοί, όπως η Ερμούπολη, αν στις πόλεις που ελέγχουν οι επαναστάτες επιχειρούνται κάποιες πολεοδομικές αλλαγές που δείχνουν την επιθυμία για μια άλλη οργάνωση του χώρου : στο Ναύπλιο ένα τζαμί μετατρέπεται σε έδρα της Βουλής.

--**Εκκρεμεί να ξαναδούμε τις ετοιμότητες του Ελληνισμού λίγο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση.** Τα πληθυσμιακά μεγέθη σε κάθε περιοχή, ιδιαίτερα σ' αυτές με χριστιανικό-μουσουλμανικό πληθυσμό. Η κατάσταση της οικονομίας στις ποικίλες μορφές της, οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των χριστιανών, οι σχέσεις με τον κυρίαρχο, οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων σε τοπικό επίπεδο. Οι στρατιωτικές ετοιμότητες. Το μορφωτικό επίπεδο, οι απόπειρες λειτουργίας σχολείων και οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού τους, ο καθοριστικός ρόλος της εκκλησίας σε όλες τις μορφές ζωής. Ο Διαφωτισμός στις ποικίλες μορφές του, η διάχυση των νέων ιδεών στα διάφορα κοινωνικά στρώματα, οι φορείς των νέων ιδεών κλπ.

--Η ενασχόληση παλαιότερα κυρίως με τα **πολεμικά γεγονότα** του Αγώνα, η εμμονή στις ηρωικές πράξεις, έχει δημιουργήσει στους νεότερους, και δικαίως, μια αποστροφή για το '21. Ωστόσο για τα γεγονότα αυτά, που αποτελούν βασική παράμετρο μιας επανάστασης, μπορεί να υπάρξει μια άλλη αφήγηση. Η μάχη, η πολιορκία, η ναυτική επιχείρηση να ιδωθούν ως φαινόμενα με κοινωνικές και άλλες διαστάσεις. Ο τρόπος συγκρότησης των ελληνικών σωμάτων και των πολεμικών πλοίων. Η ναυτική υπεροχή των Ελλήνων. Οι ομοιότητες-διαφορές Ελλήνων-Τούρκων στο στρατιωτικό επίπεδο. Οι στρατιωτικές επιτυχίες/αποτυχίες και πού οφείλονταν. Η ανάδειξη νέων ηγετών, τα χαρακτηριστικά του ηγέτη, του ήρωα, του επαναστάτη. Ο ένοπλος επαναστατημένος λαός. Η επαναστατική βία (νόμιμη/έκνομη). Η καταδρομή και πειρατεία. Οι αιχμάλωτοι και η τύχη τους. Οι χαμένες επαναστάσεις. Ο «άλλος» στην πολεμική περίοδο. Το πώς διαχειρίστηκε την εξέγερση των Ελλήνων η οθωμανική εξουσία, γιατί απέτυχε να την καταπνίξει, η εμπλοκή των Αιγυπτίων, ο εξαναγκασμός της Πύλης να αναγνωρίσει μια ελληνική κρατική οντότητα, η Ελληνική Επανάσταση ως αφετηρία αλλαγών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κάποια από αυτά, όπως η πολιορκία του Μεσολογγίου και η αντίσταση των υπερασπιστών του, μπορεί να αποτελέσουν συναρπαστική αφήγηση, αν ιδωθούν με το νέο πνεύμα που σας προτείνω.

--Περνώ γρήγορα όσα θα μπορούσαν να αναφερθούν για την πολιτική διαχείριση της Επανάστασης, το «στήσιμο» ενός νέου κυβερνητικού μηχανισμού, το ρόλο των πολιτικών και των διανοουμένων, τις νέες ιδέες που διακινήθηκαν και ποια ήταν η πρόσληψη τους, τα

οικονομικά του '21, την αντίδραση στην Επανάσταση, το συγκεντρωτικό εγχείρημα του Καποδίστρια και ποιες ήταν οι συναινέσεις και αντιδράσεις σ' αυτό. Θέλω να σταθώ περισσότερο στην **καθημερινή ζωή** σε περίοδο πολέμου : τη ζωή στα στρατόπεδα, φρούρια, σε περιοχές που βρίσκονται στο θέατρο του πολέμου, αλλά και στις ελεύθερες και μη απειλούμενες περιοχές. Εδώ, μεταξύ άλλων, ερευνητέα : Οι γυναίκες και τα παιδιά. Η ερωτική ζωή μέσα στην Επανάσταση. Οι αιχμάλωτες μουσουλμάνες. Η διατροφή, η άλλη αντίληψη του χρόνου, οι αλλαγές στην ενδυμασία, η πολυγλωσσία, οι συνέπειες από την συνάφεια με άλλες πληθυσμιακές ομάδες.

-- Θα τελειώσω αυτή την απαρίθμηση με ένα ακόμη αίτημα που λίγο έχει διερευνηθεί : η **δυναμική της Επανάστασης**. Αν δηλαδή οδήγησε και σε ποιο βαθμό σε νέες κοινωνικές σχέσεις, σε μια άλλη αντίληψη για τον κόσμο, αν επήλθε κάποια ρωγμή στις εδραιωμένες αντιλήψεις. Αν αμφισβητήθηκαν –κυρίως από τους πολλούς- οι παραδοσιακές πολιτικές και θρησκευτικές ηγεσίες, ποιες οι αντιστάσεις των ηγεσιών αυτών στην επιχειρούμενη αμφισβήτηση τους. Πώς μπορεί να σκιαγραφηθεί ο επαναστάτης Έλληνας σε σύγκριση με τον προεπαναστατικό εαυτό του.

Νομίζω ότι κατά την διερεύνηση των ποικίλων αυτών θεμάτων μια σταθερή ερμηνευτική αντίληψη είναι αναγκαία : ότι τα μελετώμενα γεγονότα δεν συνιστούν απλώς έναν απελευθερωτικό πόλεμο αλλά μια επανάσταση με όλη τη βαρύτητα που συνεπάγεται ο όρος. Επομένως, η αντίληψη αυτή αντίκειται στην επανεμφανιζόμενη πάλι άποψη ότι το 1821 δεν αποτέλεσε μια ουσιαστική τομή αλλά μια παρένθεση στη μετάβαση από την προεπαναστατική στη μετεπαναστατική περίοδο.

Στο συνέδριο που μνημόνευσα στην αρχή επιχειρήθηκε μια νέα προσέγγιση μερικών θεμάτων από όσα σας ανέφερα προηγουμένως ότι χρειάζεται να τα ξαναδούμε. Έχουμε έτσι μια άλλη ανάγνωση των προκηρύξεων του Αγώνα, μια άγνωστη εξέγερση στη Σαμοθράκη, τα κίνητρα των Κρητών οπλαρχηγών για να αποφασίσουν την εξέγερση, μια εσκεμμένη παράλειψη στην Ιστορία του Φιλήμονα για την άλωση της Τριπολιτσάς, τι ακριβώς ήταν το θρυλούμενο σχολείο της Φιλικής Εταιρείας, τι σήμαινε να είσαι πειρατής, οπλαρχηγός ή διανοούμενος το '21, ποιοι κατοικούν το Μεσολόγγι κατά την διάρκεια της πολιορκίας του, πώς περιγράφει ο ίδιος ο Τούρκος διοικητής του φρουρίου της Πάτρας την άμυνα του κατά των επαναστατών, ποια τα φορολογικά έσοδα στην επαναστατημένη Πελοπόννησο, οι νέες σχέσεις εξουσίας που εκεί διαμορφώνονται, ποια η φύση του σχηματιζόμενου από τους επαναστάτες κρατικού μορφώματος, αν υπήρξε κοινή γνώμη το 1821, τί έκανε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός όταν βρέθηκε για ενάμιση περίπου χρόνο αποκλεισμένος στην Αγκώνα,

ποιες οι οικογενειακές και ερωτικές σχέσεις των επαναστατών, καθώς και οι σεξουαλικές τους πρακτικές, με ποια σημασία χρησιμοποιείται από τους εξεγερμένους η λέξη «Επανάσταση», πώς αυτή ωθεί κάποιους στο γερμανόφωνο χώρο σε απόπειρες να γραφεί μια ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων. Τις ανακοινώσεις αυτές, πλην λίγων που τελικά δεν παραδόθηκαν για έκδοση, μπορείτε να τις δείτε δημοσιευμένες στον τόμο των πρακτικών του συνεδρίου.

Ο νεαρός ιστορικός, ο Αντώνης Διακάκης, που μίλησε στο συνέδριο για το ποιοι κατοικούν το Μεσολόγγι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του, ολοκλήρωσε το 2017 τη διδακτορική του διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τίτλος της : «Η πόλη του Μεσολογγίου κατά την Επανάσταση του 1821 : πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή». Επειδή ήμουν ένας από τους επιβλέποντες καθηγητές, μπόρεσα να διαπιστώσω σε ποιο βαθμό τα νέα δεδομένα που ανέδειξε ο Διακάκης με την εξαντλητική διερεύνηση κάθε διαθέσιμης πηγής μας επιτρέπουν νέες όψεις και νέες ερμηνείες για το κορυφαίο αυτό κεφάλαιο της ιστορίας του 1821. Σκιαγραφώ μερικά από τα θέματα που θίγονται στη διατριβή αυτή :

Δίνεται στην αρχή η εικόνα που παρουσιάζει το Μεσολόγγι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα : οι κάτοικοι, οι ασχολίες τους ιδιαίτερα στο εμπόριο και τη ναυτιλία, ο ρόλος των προκρίτων, οι απόπειρες για την λειτουργία σχολείων, οι σχέσεις με τους Τούρκους, η ένταξη μερικών Μεσολογγιτών στην Φιλική Εταιρεία, γενικά η κατάσταση στις παραμονές της Επανάστασης. Στη συνέχεια περιγράφονται οι ανατροπές που προκάλεσε η έκρηξη της και ο πόλεμος που επακολούθησε, η νέα πραγματικότητα που προέκυψε με τη σφαγή ή τη φυγή Τούρκων, η συρροή προσφύγων από περιοχές όπου δεν εδραιώθηκε η επανάσταση, οι νέες διοικητικές που εγκαθιδρύθηκαν, η αυξανόμενη παρουσία ενόπλων στην πόλη και οι τριβές με τους κατοίκους, η πρώτη ανεπιτυχής πολιορκία των Τούρκων.

Παρακολουθείται από χρόνο σε χρόνο αυτό το νέο προσφυγικό κύμα που συρρέει στην πόλη, τα νέα προβλήματα που προκύπτουν από τις ανάγκες να βρουν οι πρόσφυγες στέγη και τροφή, οι επακόλουθες τριβές και αντιπαλότητες των εντοπίων με τους πρόσφυγες, οι αυθαιρεσίες των ενόπλων. Προβάλλουν επίσης η καθημερινή ζωή με τις ποικίλες αποχρώσεις της, η παρεχόμενη εκπαίδευση, ο τύπος και τα εκδιδόμενα έντυπα, η περίθαλψη των πληγωμένων και αρρώστων, τα μέτρα για τη δημόσια υγεία, η παρουσία των ξένων εθελοντών και η βαρύτητα της παρουσίας του Μπάουρον.

Η τελευταία πολιορκία και η έξοδος παρουσιάζονται, όπως ήταν αναμενόμενο, διεξοδικά. Αυτό που χαρακτηρίζει την εν λόγω εργασία είναι ότι, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στην

πορεία των πολεμικών συγκρούσεων, δίνει μια ουσιαστική εικόνα του τι συμβαίνει μέσα στην πόλη όλους αυτούς τους μήνες της πολιορκίας : οι μάχιμοι αλλά και οι γυναίκες και τα παιδιά, η στέρηση και ο λιμός, ο ηρωισμός αλλά και οι συνεχείς προστριβές, η ελπίδα για ανεφοδιασμό από τον ελληνικό στόλο μέχρι την απελπισία για την εγκατάλειψη τους από την Κυβέρνηση.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με την έξοδο και τις συνέπειές της για τους πολιορκουμένους, για την τύχη των αιχμαλώτων, για το ποια ήταν η τύχη της πόλης μετά την κατάκτησή της ως την απελευθέρωσή της το 1829.

Τελειώνοντας, θα σταθώ, αντλώντας από τη διατριβή αυτή, μόνο στον ρόλο των γυναικών και των παιδιών στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου: Τραυματίζονται και φονεύονται από τις βόμβες και τις σφαίρες του εχθρού ενώ έβγαιναν έξω από τα τείχη για να μαζέψουν ξύλα και χόρτα, όταν συγκέντρωναν τα εχθρικά βόλια που έπεφταν στους προμαχώνες και τα παρέδιδαν στην τοπική επιτροπή για να χρησιμοποιηθούν πάλι, όταν κουβαλούσαν χώμα για την ενίσχυση του τείχους και νερό από τα πηγάδια. Παράλληλα οι γυναίκες φροντίζουν το νοικοκυριό και τα μικρότερα παιδιά τους, είναι κοντά στους άνδρες τους όταν δεν πολεμούν, περιθάλπουν τους πληγωμένους. Θα πρέπει επομένως να σχετικοποιήσουμε την έννοια του άμαχου πληθυσμού και να αντιληφθούμε την πολλαπλή συμμετοχή των γυναικών και των παιδιών στα δρώμενα της πολιορκίας και στις ανθρώπινες απώλειες. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Διακάκης, στη διάρκεια της δοκιμασίας του Μεσολογγίου «οι έφηβοι ενηλικιώθηκαν νωρίτερα και βίαια, ενώ οι περιστάσεις της πολιορκίας έδωσαν την ευκαιρία στις γυναίκες να υπερβούν στερεότυπα και περιορισμούς».

Ελπίζω ότι θα συμφωνήσετε κι εσείς ότι όταν ως ιστορικοί αναδεικνύουμε και αυτά που συνήθως χαρακτηρίζονται δευτερεύοντα, «ήσσονα», του ιστορικού γίνεσθαι, όταν δεν προβάλλουμε μόνον τις μεγάλες και ηρωικές πράξεις αλλά και τις μη ηρωικές, όταν τα υποκείμενα της ιστορίας δεν εμφανίζονται ως υπεράνθρωποι αλλά ως άνθρωποι με τις ανάγκες, τα πάθη ακόμα και τις αδυναμίες τους, τότε φαίνονται στις πραγματικές τους διαστάσεις και όσα συνέβησαν στο παρελθόν και παίρνει την πραγματική της αξία η συμβολή όσων διακρίθηκαν στις κρίσιμες ιστορικές στιγμές, είτε αυτοί ήσαν πολεμιστές και πολιτικοί, ή απλοί άνδρες και γυναίκες, ακόμα και παιδιά.